कक्षा 11

व्याकरणशास्त्रम्

(प्रथमो भागः)

कनिष्ठोपाध्यायः

कक्षा 11
व्याकरणशास्त्रम्
(प्रथमो भागः)

व्याकरणशास्त्रम्

(प्रथमो भागः)

कनिष्ठोपाध्यायः

माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड राजस्थानम्, अजयमेरुः

पाठ्य-पुस्तक-निर्माण-समितिः

व्याकरणशास्त्रम् (प्रथमो भागः)

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

संज्ञाप्रकरणतोऽजन्तनपुंसकलिङ्गपर्यन्तम्

पाणिनीयशिक्षा च

कनिष्ठोपाध्याय-कक्षायै स्वीकृतं पाठ्यपुस्तकम्

संयोजकः व्याख्याकारश्च-

डा. राजधरमिश्रः

आचार्यो व्याकरणस्य व्याकरणविभागाध्यक्षश्च

ज. रा. राजस्थासंस्कृतविश्वविद्यालयः,

जयपुरम्, राजस्थानम्

प्रास्ताविकम्

संस्कृतं नाम दैवीवाक्, इयं वाक् किचिद्भेदमापन्ना व्यावहारिकी वाग्भवति सैव मानुषी वागित्युच्यतेस्म । इत्थं हि दैवीवाग्, मानुषीवाक्, इति नामतो द्विविधरूपेण संस्कृतमिति प्रयुज्यते स्म एतेन संस्कृतस्य द्वौ भेदौ दृश्येते। तद्यथा–

स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत् ततो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत्।

(शत. ब्रा. का. 1–4)

तदेव निर्दिशन्ति महर्षयः पतञ्जलयः स्वकीये महाभाष्ये शब्दानुशासनचर्चाप्रसङ्गे केषां शब्दानामिति जिज्ञासायाम् उत्तररूपेण वैदिकानां लौकिकानाञ्चेति ।

(महा. भा. पस्पशा.)

तदिदं वैदिकं लौकिकञ्चोभयविधं संस्कृतं सर्वत्र प्रसिद्धं प्रचरितञ्च वर्त्तते। तत्र वैदिकलौकिकसंस्कृते वेद एव परमं निधानं प्रधानमङ्गिभूतञ्च यस्योपकारकानि तदङ्गभूतानि षडंगानि सन्ति तानि च शिक्षा निरुक्तम् व्याकरणम् छन्दः, कल्पः, ज्योतिषम् इति । तदुक्तं यथा–

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।।

एषु षडङ्गेष्वपि प्रधानं मुखस्थानीयं मुख्यं व्याकरणमेव। तद्यथोक्तं भर्तृहरिणा–इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्। किञ्च वेदानां वेद इति व्याकरणमुपक्रम्य छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति नागेशभट्टोऽपि।

अत इदं व्याकरणं व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा शब्दानां निर्वचनकरं शास्त्रं, शब्दनिर्वचनद्वारा शब्दसाधुत्वबोधकत्वात् शब्दानुशासनं शास्त्रमित्यपि कथ्यते । अत एव व्याकरणं पदशास्त्रमिति सर्वत्र व्यवह्रियते। प्रकृतिप्रत्ययार्थनिर्वचनपूर्वकशब्दसाधुत्वबोधकत्वेन लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इति भाष्यकारोक्तदिशा धर्मप्रयोजकत्वं मोक्षसाधकञ्चापि वर्त्तते। तद्योक्तं भर्तृहरिणा–

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते।।

इत्थं व्याकरणेन शब्दव्युत्पत्तिप्रक्रियाज्ञानेन विवेकज्ञानं प्राप्य यः साधुशब्दस्य प्रयोगं करोति तज्जन्यपुण्येन वक्तुरन्तःकरणं शुद्धं भवति तेन शुद्धान्तःकरणद्वारा यथार्थज्ञानेन ब्रह्मस्वरुपं जानाति तस्मात् व्याकरणं मोक्षप्राप्तेः साधनमिति।

व्याकरणस्याध्ययनस्य प्रोयजनम्-

व्याकरणाध्ययनस्य पञ्च मुख्य-प्रयोजनानि कथितानि सन्ति तद्यथा महाभाष्यकारेण महाभाष्ये कथितम्- रसोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् इति अर्थात् रक्षा,ऊह, आगम, लघु असन्देहश्च इत्येतानि पञ्च मुख्यप्रयोजनानि सन्ति।

(1) रक्षा- रक्षार्थं वेदानाम् अध्येयं व्याकरणम्,-मन्त्रप्रयोगकाले वर्णागमवर्णविकारादिज्ञानपूर्वकेन उच्चारणेन मन्त्रो यथार्थम् अभीष्टञ्च फलं प्रयच्छति एवं मन्त्रप्रयोगेण वेदानां रक्षा भवति। व्याकरणज्ञानं विना वर्णविकारादिज्ञानं न सम्भवि तस्मात् वर्णविकारादिज्ञानद्वारा वेदानां रक्षार्थं व्याकरणस्याध्यायनमावश्यकम्।

(2) ऊहः- (तर्कः) वैदिकमन्त्राणां प्रयोगकाले यथाभीष्टं विभक्त्यादेः परिवर्तनं व्याकरणं विना न सम्भवि तस्मादपि व्याकरणस्याध्ययनमावश्यकम्।

(3) आगमः- व्याकरणम् आगमग्रन्थः, आगमग्रन्थस्याध्ययनं निष्कारणमपि कर्तव्यमेवेति। एतदर्थमपि व्याकरणमध्येयम्।

(4) लघु- अनन्ता वै शब्दा व्यवहारे प्रयुक्ताः तेषां प्रतिपदोच्चारणपूर्वकं ज्ञानमसम्भवं तस्मात् लघुनोपायेन शब्दज्ञानाय व्याकरणज्ञानमावश्यकं यतोहि व्याकरणमतिरिच्य कश्चन अतिरिक्तो लघूपायो न वर्तते येनोत्सर्गापवादन्यायेन लघुनोपायेन शब्दज्ञानं प्रयोजनं स्यात् । तस्मात् लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् इति।

(5) असन्देहः- स्वरसन्धिसमासादिना अर्थपरिवर्तनं भवति तत्र शब्दविषयके सन्देहे जाते तन्निराकरणं व्याकरणं विना न कर्तुं शक्यं तस्मात् असन्देहार्थमपि व्याकरणाध्ययनं कर्त्तव्यम् इति।

(1) व्याकरणस्य प्रवक्ता आचार्यः- संस्कृतं पूर्वमव्याकृतं प्रकृतिप्रत्ययविभागरहितमासीत्। इन्द्रेन इदं प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा व्याकृतम्, तस्मादियं व्याकृता वाक् संस्कृतमित्युच्यते -

तदुक्तं यथा- ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुरु इति, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते । अत एव प्रथमव्याकरणकर्ता इन्द्र एवेति व्यवहारः प्रसिद्धः। अतो वैयाकरणेषु प्रथमम् इन्द्रस्य नाम दृश्यते तद्यथोक्तम्-

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ।।

एभिर्वैयाकरणैर्लिखितं व्याकरणमेतन्नाम्ना एवाद्यत्वे प्रसिद्धमस्ति । तद्यथा-

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ।।

पाणिनीयं व्याकरणम्-

सत्स्वपि नैकविधव्याकरणेषु सर्वत्र प्रसिद्धं प्रथितञ्च व्याकरणं पाणिनिव्याकरणमेव। पाणिनिव्याकरणमधिकृत्य

कात्यायनेन कृतं वार्तिकं, भगवता पतञ्जलिना कृतं भाष्यं यन्महाभाष्यम् इति नाम्ना विश्रुतं वर्तते, एतद्वयमपि पाणिनिव्याकरणस्य पोषकं संवर्धकञ्च वर्त्तते । पाणिनिव्याकरणं क्रमशः प्राच्यनव्यभेदेन द्विविधरूपेण विभक्तम् । तत्र पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रक्रमानुसारं व्याख्यानात्मको ग्रन्थः जयादित्य-वामनकृतः काशिकाग्रन्थः प्रसिद्धः। नव्यव्याकरणपरम्परायां प्रक्रियाग्रन्थरूपेण भट्टोजिदीक्षितकृतो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इति नामको ग्रन्थः आधारग्रन्थः। अस्य व्याख्यात्मके ग्रन्थे भट्टोजिदीक्षितकृता एव प्रौढमनोरमा, श्रीमन्नागेशभट्टकृतो लघुशब्देन्दुशेखरः सर्वत्र अध्ययनाध्यापने प्रतिष्ठितो वर्त्तते । तस्मात् एतेषामाचार्याणां तद्ग्रन्थानाञ्च विवरणं संक्षेपेणात्रोपस्थाप्यते ।

पाणिनिः तदष्टाध्यायी च-

भगवतः पतञ्जलिविरचिते महाभाष्यग्रन्थे प्राप्तविवरणेन ज्ञायते यत् पाणिनेर्मातुर्नाम दाक्षी आसीत्। **दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः (महा.1-2-20)**। पाणिनेः कालविषये विदुषां भिन्नं भिन्नं मतमस्ति। तत्र युधिष्ठिरमीमांसकमते पाणिनेः कालः **2100 वि.पूर्वम्,** डॉ. वासुदेवशरणअग्रवालमहोदयानुसारं नन्दराजा महानन्दस्य समकालिकः पाणिनिः **500 ई.पूर्वं समभवत्।** केचन विद्वांसः पाणिनिः वाहीकदेशीय इति कथयन्ति। गणतन्त्रमहोदधि एनं शालातुरग्रामनिवासी इति स्वीकरोति। तद्यथोक्तम्- **शालातुरो नाम ग्रामः, सोऽभिजनोऽस्यास्तीति शालातुरीयः, तत्रभगवान् पाणिनिः ।**

पाणिनेः गुरोर्नाम उपवर्षः इत्यपि प्रसिद्धम्, यो हि बिहारप्रदेशस्थस्य नालन्दाविश्वविद्यालयस्य प्रसिद्ध आचार्य आसीत् । पञ्चतन्त्रानुसारं पाणिनेः मृत्युः सिंहद्वारा समभवत् । यथा लोकोक्तिः प्रसिद्धा वर्तते-**सिंहो व्याकरणस्य कर्त्तुरहरत् 'प्राणान् प्रियान् पाणिनेः'।** पाणिनिरचितस्य ग्रन्थस्य नाम अष्टाध्यायी इति वर्तते। अष्टाध्याय्यां प्रायशः **चतुः सहस्त्रं (3996)** सूत्राणि सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं सूत्रं वृद्धिरादैच् 1.1.1 अन्तिमञ्च सूत्रम् **'अ अ'** (8.4.68) वर्तते ।

पाणिनिव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं विद्यते यत् न केवलमिदं सूत्रमयम्, अपितु गणपाठः धातुपाठः, लिङ्गानुशासनम्, उणादिसूत्राणि च इत्येतत्सम्बलितं वर्तते। इत्थमिदं व्याकरणं सर्वाङ्गपूर्णमत्यन्तं वैज्ञानिकं सूक्ष्मशैल्या विरचितमपूर्वं व्याकरणं वर्त्तते ।

कात्यायनः तत्कृतं वार्तिकञ्च-

'त्रिमुनिव्याकरणम्' इति नाम्ना प्रसिद्धस्य पाणिनिव्याकरणस्य द्वितीयो मुनिराचार्यकात्यायनो वर्तते। कात्यायनः इति गोत्रजनाम अस्ति। अस्य अपरनाम वररुचिरस्ति। अयं शुक्लयजुर्वेदीयस्या अङ्गिरसशाखायाः याज्ञवल्क्यस्य पौत्रः कात्यायनस्य च पुत्रः वररुचिरेव वार्तिककार इति विदुषां मतम्।

अस्य जन्मकालविषयेऽपि भिन्नं भिन्नं मतं विद्वत्सु स्वीक्रियते। तत्र युधिष्ठिरमीमांसकैः कात्यायनस्य कालः 2700 वि.पू. स्वीकृतः। अन्ये च विद्वांसः (400-300) ई. पूर्वं समयं स्वीकुर्वन्ति।

महाभाष्ये **'प्रियतद्धिताः दाक्षिणात्या(1.2.2)** इति' वाक्यप्रतीकमाश्रित्य कात्यायनो दाक्षिणात्य इति विदुषां मतम्।

कात्यायनेन लिखितं वार्तिकं पाणिनिव्याकरणस्यात्यन्तं महत्त्वपूर्णमङ्गं वर्तते यत्सूत्रार्थविषयं पोषयति। यद्यपीदं वार्तिकं स्वतन्त्रग्रन्थरूपेणोपलब्धन्नास्ति तथापि पतञ्जलिमहाभाष्ये उल्लिखितस्य वार्तिकस्य संख्या प्रायशः 1500 पञ्चदशशतादप्यधिकं वर्त्तते ।

पतञ्जलिः महाभाष्यञ्च-

त्रिमुनिव्याकरणम् 'यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यम्' इत्याद्यभियुक्त्या तृतीयः प्रामाणिको मुनिः भगवान् पतञ्जलिः।

अनेन पाणिनिव्याकरणस्य याथार्थ्यं गम्भीरञ्च विवेचनं सरलया भाषया कृत्वा पाणिनिव्याकरणस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वं तस्यातिशायित्वञ्च प्रकटितम्।

महाभाष्ये **अरुणद्, यवनः, साकेतम्, अरुणे, यवने माध्यमिकाम्** (3.2.111) **इह पुष्यमित्रं याजयामः** (3.2.123) इत्यादिवचनं दृष्ट्वा पतञ्जलेः कालः **200 ई.पूर्वं निश्चीयते।** युधिष्ठिरमीमांसकः वि.पू.1200 इति समयं स्वीकरोति।

पजञ्जलेः जन्मस्थानविषयेऽपि मतभेदो दृश्यते। तथाहि- महाभाष्ये 'अभिजानासि देवदत्त **काश्मीरान् गमिष्यामः, तत्र सक्तून् पास्यामः** (म.3.2.114) इत्यादिवचनं प्रमाणीकृत्य कश्मीरवास्तव्यः पतञ्जलिरिति केषाचन मतम्।

अन्यत्र- **गोनर्दीयस्त्वाह** इत्यादिवचनेन अयं गोनर्ददेशीयः, यो हि साम्प्रतिके काले (गोण्डा) इत्युत्तरप्रदेशस्थितः, तत्रत्यो वास्तव्य इति कस्यचित् मतम्।

अयं पतञ्जलिः न केवलं शब्दशास्त्रस्यैव ज्ञानागारम्, अपितु योगदर्शनस्य चिकित्साशास्त्रस्यापि। योगदर्शनसूत्रस्य चरकसंहितायाश्च रचयिता पतञ्जलिरेव । अस्मिन् विषये प्रसिद्धं पद्यं प्राप्यते-

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि।।

महाभाष्यम्-

पतञ्जलिविरचितं पाणिनिव्याकरणसम्बद्धं भाष्यमेव '**महाभाष्यम्**' इति नाम्ना लोके प्रथितमस्ति। स्ववैशिष्ट्यादेव पाणिनीयाष्टकस्यात्यन्तमुन्नतं भाष्यं महाभाष्यमिति । यथोक्तम्- अन्यानि भाष्याणि, एतत् महाभाष्यम् महत्त्वं च इष्टादिभ्यो द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः इत्यादिव्यवस्थाकारणात्।

महाभाष्यप्रशंसायामाचार्यभर्तृहरिरपि कथयति-

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने।।

अस्य व्याख्यायां पुण्यराजो वदति- **तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनं यत्सर्वेषां न्यायबीजानां बोद्धव्यमिति। अत एव-सर्वन्यायबीजहेतुत्वादेव महच्छब्देन विशेष्यं महाभाष्यमित्युच्यते लोके** (वा. प. 2/477) **महाभाष्यं हि बहुविधविद्यावादबलमार्षं व्यवस्थिम्, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं, तत्र नैकः पन्था शक्य आस्थातुम्** इत्थमेवं भूतानि वाक्यानि महाभाष्यस्य वैशिष्ट्यप्रतिपाकानि दृश्यन्ते।

आचार्यभर्तृहरिर्वाक्यपदीयञ्च-

पाणिनीव्याकरणतन्त्रे वैयाकरणदार्शनिकस्य भर्तृहरेरनुपमं स्थानं वर्तते । भर्तृहरिणा रचितं '**वाक्यपदीयम्**' इति व्याकरणदर्शनस्यानुपमा कृतिरद्यत्वे सर्वत्र प्रसरिता दृश्यते। महाभाष्ये निरूपितस्य दार्शनिकसिद्धान्तस्य अर्थविज्ञानसम्बद्धस्य नियमस्य च विवेचनं वाक्यपदीयकारिकायां महत्सूक्ष्मेक्षिकया कृतं विद्यते।

भर्तृहरेः कालविषये सत्स्वपि बहुविधमतेषु प्रायशो विद्वद्भिः अस्य समयः 450-500 ई. मध्यः स्वीकृतः।

स्कन्दस्वामिनो निरूक्तभाष्ये वाक्यपदीयस्य उद्धरणे पुण्यराजस्य वाक्पदीयटीकायां च भर्तृहरेर्गुरुर्नाम '**वसुरातः**' इति दृश्यते।

वाक्यपदीयं काण्डत्रये विभक्तमस्ति (1) ब्रह्मकाण्डम् (156 कारिकाः) (2) वाक्यकाण्डम् (486

कारिका:) (3) प्रकीर्णकाण्डं पदकाण्डं वा (14- समुद्देशेषु विभक्तं (1323 कारिका:) यत्र जातिसमुद्देश: द्रव्यसमुद्देश: सम्बन्धसमुद्देश: भूयोद्रव्यसमुद्देश:, गुणसमुद्देश: दिक्समुद्देश:, साधन (कारकम्) क्रियाङ्ककाल-पुरूष:-संख्या-उपग्रह: (आत्मनेपदं-परसमैपदम्) लिङ्गवृत्तिसमुद्देशश्चेति।

भट्टोजिदीक्षित: तत्कृतयश्च-

नव्याकरणपरम्पराया: प्रथम: आचार्य: श्रीमान् भट्टोजिदीक्षित: । अनेन वैज्ञानिकदृष्ट्या सहजरूपेण व्याकरणसिद्धान्त: प्रक्रियाक्रमेण समुपस्थापित:।

आन्ध्रप्रदेशस्य तैलंगब्राह्मणकुले लब्धजन्मनो भट्टोजिदीक्षितस्य वंश: वैयाकरणपरम्परासम्पन्न आसीत् । अस्य पिता लक्ष्मीधरभट्ट:, भ्राता रंगोजीभट्ट:, आसीत् । भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्र: भानुदीक्षित:, भ्रातृव्य: कौण्डभट्ट:, पौत्रश्च हरिदीक्षित: एते महान्तो वैयाकरणा:।

भट्टोजिदीक्षित: श्रीमता शेषकृष्णेन व्याकरणस्य धर्मशास्त्रस्य, नृसिंहाश्रमे वेदान्तस्य, अप्ययदीक्षितेन च मीमांसाशास्त्रस्य अध्ययनं कृतवान् । अस्य जन्मकाल: 1560 ई.त: 610 ईश्वीय तमस्य मध्यकाल इति स्वीक्रियते।

भट्टोजिदीक्षितेन रचिता: नैके ग्रन्था: सन्ति तेषु व्याकरणविषयकग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, शब्दकौस्तुभम्, वैयाकरणसिद्धान्त-कारिका (भूषण कारिका) एते प्रसिद्धा ग्रन्था: सन्ति।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी अस्य प्रसिद्धतमो ग्रन्थ:। अस्मिन् पाणिने: सम्पूर्णं सूत्रं प्रक्रियाक्रमेण विवेचितं वर्त्तते। सर्वेषां संक्षिप्तं परिचयपूर्वकं परिनिष्ठिता रूपसिद्धि: ग्रन्थस्य मुख्य: प्रतिपाद्यो विषय:।

अस्य पूर्वार्धे संज्ञा, परिभाषा, सन्धि:, सुबन्त:, अव्ययम्, स्त्रीप्रत्यय:, कारकम् समास:, तद्धित:, निरूक्तप्रकरणम्, प्रत्यन्तधातुरूपाणि, लकारार्थ:, कृत्यम् पूर्वकृतदन्त: उणादि, उत्तरकृदन्तम्, वैदिकप्रकरणम् स्वरप्रकरणम् इत्येतानि प्रकरणानि सन्ति। अन्ते लिङ्गानुशासनं वर्तते । प्रक्रियाग्रन्थेषु सर्वप्रसिद्धोऽयं ग्रन्थ इति।

सिद्धान्तकौमुदीमधिकृत्यानेके व्याख्याग्रन्था: सन्ति। तद्यथा-प्रौढमनोरमा शब्देन्दुशेखर:, तत्त्वबोधिनी, बालमनोरमा इत्येते प्राच्यटीकाग्रन्था:। एतदतिरिक्तम् अनुदिनं नैके टीकाग्रन्था विरच्यन्ते।

व्याकरणशास्त्रोपयोगिन: पारिभाषिकशब्दा:-

व्याकरणम्- व्याक्रियन्ते- व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम् लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्- लक्ष्यञ्च लक्षणञ्चैतत् समुदितं व्याकरणमिति पतञ्जलि:।

सूत्रलक्षणम्-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदोविदु: ।।

सूत्रं षड्विधम्-

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षडविधं सूत्रलक्षणम् ।।

1. **संज्ञासूत्रम्-**

शक्तिनियामकं, संज्ञासंज्ञिबोधकं सूत्रं संज्ञासूत्रम् । यथा-वृद्धिरादैच् ङ्कआदैच् पदाभिन्ना वृद्धिपदशक्ति:, वृद्धिरितिसंज्ञा, आदैच् इति संज्ञी ।

2. परिभाषासूत्रम्–

स्ववाक्यार्थबोधकत्वे सति विधिसूत्रैकवाक्यतयार्थबोधकत्वम्। अनियमे नियमकारित्वं परिभाषात्वमिति वा। यथा– इको यणचि इत्यत्र अचि इति सप्तम्यन्तपदं निर्दिश्य विधीयमानं यण्कार्यं अजव्यवहितस्य पूर्वस्य इकः– स्थाने भवति।

3. विधिसूत्रम्–

अपूर्वकार्यस्वरूपबोधकम्, आदेशादिविधायकं सूत्रं विधिसूत्रम्। तद्यथा– आद् गुणः, वृद्धिरेचिः इत्यादीनि सूत्राणि।

4. नियमसूत्रम्–

प्राप्रस्य विधेर्नियामकं सूत्रं नियमसूत्रम्। अपवादादिसूत्रं नियमसूत्रविधावेव गृह्यते। यथा–

धातोस्तन्निमित्तस्यैव (6.1.80) इत्यादि।

5. अतिदेशसूत्रम्–

आरोपेण आदेशादौ स्थानिधर्मबोधकं सूत्रम्। यथा स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ।

6. अधिकारसूत्रम्–

स्वोत्तरसूत्रेषु स्वार्थसमर्पकं सूत्रमधिकारसूत्रम् । यथा– प्रातिपदिकात्, धातोः, स्त्रियाम्, इत्यादि।

वार्तिकलक्षणम्–

उक्तानुक्तदुरूक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्त्तते।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुः वार्तिकज्ञा विचक्षणाः।।

भाष्यलक्षणम्–

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।।

व्याख्यानभेदाः–

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षडविधं स्मृतम् ।।

उपदेशः–

उपदेश आद्योच्चारणम्–

धातुसूत्र गणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ।।

अव्ययम्–

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्ययेति तदप्ययम्।।

निपातनम्–

निपतन्ति वर्णाः स्वयमेव, लोके यथोच्चारितानि साधूनि । लक्षणं विनैव प्रवर्तते लक्ष्येषु यत् तन्निपातनम् इति।

इत्थं श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन विरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी व्याकरणस्य अन्यतमो ग्रन्थः। यमधिकृत्य नैके व्याख्याग्रन्थास्सन्ति। सत्स्वपि तथा भूतेषु व्याख्याग्रन्थेषु अद्यतनाध्ययनाध्यापनपरम्परायां सारल्येन सूत्रार्थबोधे पदपदार्थान्वये स्वतोऽध्ययनप्रवृत्यभिवर्धापने सहायिका, सहजबोधगम्या काचित् सरलाव्याख्या कर्त्तव्येति विचार्य लिखिता व्याकरणाध्ययनप्रवृत्तेभ्यश्छात्रेभ्यः अत्यन्तमुपकारिकेयं संस्कृतव्याख्या भविष्यतीत्याशासे।

कार्यमिदं सम्पादयितुं माध्यमिकशिक्षाबोर्डद्वाराधिकृतोऽयञ्जनः तेभ्यः कार्तज्ञ्यं व्यनक्ति। चञ्चलं मनः इति मनसि विधायात्र सञ्जातं प्रमादजन्यं मुद्रणजन्यञ्च दोषमपाकृत्य स्वीकरिष्यन्ति सहृदया मनीषिण इति निवेदयन्।

विदुषां वशंवदः

डा. राजधर मिश्रः
आचार्यो विभागाध्यक्षश्च,व्याकरणविभागस्य,
ज. रा. राजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः
जयपुरम्–राजस्थानम्

विषयानुक्रमणिका

1.	संज्ञाप्रकरणम्	1–17
2.	परिभाषाप्रकरणम्	18–23
3.	अच्सन्धिप्रकरणम्	24–49
4.	प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणम्	50–58
5.	हल्सन्धिप्रकरणम्	59–75
6.	विसर्गसन्धिप्रकरणम्	76–82
7.	स्वादिसन्धिप्रकरणम्	83–90
8.	अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्	91–156
9.	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	157–176
10.	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	177–187
11.	पाणिनीयशिक्षा	188–197
12.	परिशिष्टः	198